

ДОСЛІДНИК ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ

Стаття присвячена аналізу історичних поглядів українського вченого XIX ст. М. Максимовича.

Ключові слова: Михайло Максимович, дослідник давньої історії України.

Kondratiuk K.

MYKHAYLO MAKSYMOVYCH – A RESEARCHER OF THE UKRAINIAN ANCIENT HISTORY

The article highlights the historical views of the Ukrainian scientist of the XIX the century M. Maksymovych.

Keywords: Mykhaylo Maksymovych, a researcher of the Ukrainian Ancient History.

Михайло Олександрович Максимович (1804-1873) народився на хуторі Тимківщина, Золотоніського повіту, Полтавської губернії, в небагатій дрібнопоміщицькій родині, що походила від нащадків козацької старшини.

Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії М. Максимович у 1817 р. вступив спочатку на відділ словесності, а через два роки перейшов на природничо-математичний факультет Московського університету, по спеціальності ботаніки. За успіхи у навчанні він був залишений на роботі в університеті.

У 1828 р. М. Максимович почав викладати курс ботаніки, а з 1833 р. був затверджений на посаді ординарного професора по кафедрі ботаніки.

Поряд з своїм основним заняттям – ботанікою, М. Максимович у цей час захоплювався літературою і народною творчістю. В 1827 р. він опублікував першу свою збірку “Малоросійські пісні” і впродовж життя не полишав праці по збору усної творчості і вивчення етнографії українського народу.

У 1834 р. в науковій діяльності М. Максимовича сталися зміни: він відійшов від занять ботанікою, а займався словесністю та історією.

Новий період у житті і творчості Максимовича пов'язаний з відкриттям у Києві в 1834 р. університету і призначенням його першим ректором і професором словесності. З цього часу почався ще більш плідотворний період в його діяльності в галузі історії, філології і етнографії. Правда, на посаді ректора університету М. Максимович пробув недовго. Вже у 1835 р. у зв'язку з хворобою він відмовляється від ректорських обов'язків, маючи намір цілком віддатися науці.

До кінця 30-тих років здоров'я вченого дедалі погіршувалося. Та й атмосфера в університеті була задушливою і М. Максимович приймає рішення його залишити. У 1841 р. міністерство освіти задовольнило його прохання, звільнивши від посади

професора Київського університету. З цього часу М. Максимович поселився на своєму невеликому хуторі Михайлова Гора, Золотоніського повіту на Полтавщині, де й провів свої останні 32 роки життя в злиднях, але не припиняючи ні на мить наукової діяльності.

У М. Максимовича не було великих узагальнюючих праць з історії. Проте коло проблем історичних, археологічних та етнографічних, поставлених і розв'язаних ним, велике. М. Максимович зарекомендував себе в українській історіографії не як синтетик, а як аналітик і критик. Він розбуджував проблему думання і критичного аналізу. Через те його праці і тепер є свіжі і цінні. М. Максимович плідно займався розробкою історичних проблем, що відносяться до стародавнього періоду східних слов'ян і Київської Русі. Його цікавили, зокрема, такі питання, як початки Русі, походження назв “варяг”, “Русь”, русько-візантійські і русько-скандинавські відносини, історія християнства, матеріальна і духовна культура Київської держави, роздробленість, міжусобиці, монголо-татарське нашествя і його наслідки і т. д. Цим сюжетам він присвятив такі свої твори, як “Звідки пішла Руська земля по сказанню Несторової повісти та інших старовинних сказаннях руських”, “Про походження варягів-русів”, “Історія давньої руської словесності” та ін.

Аналізуючи давні літописи, М. Максимович визначав первісну територію Русі в основному межами землі полян. Проте під русами він розумів слідом за літописцем перш за все дружинно-князівський елемент. При цьому він вважав, що цей елемент був не варязький, а руський, східнослов'янський. “Іноплеменні варяги у нас, – пише М. Максимович, – в руській землі приймали іноді ім'я русів, але як місцеве, тимчасове, за своєю службою” [1], тобто такі, що служили Русі. Олега – історик вважає князем – варягом з Новгороду. Лише після оволодіння Києвом він став називатися руським князем, так само, як і пізніше литовський князь Гедимін та як польський король Казимир, який після завоювання Галичини назвався королем руським [2]. Отже, М. Максимович вважав, що назва Русь носить місцевий, східнослов'янський, а не норманський характер. Він виводив походження русів не з Скандинавії, і не з Наддніпров'я, а з Прибалтики, із західної гілки прибалтійських слов'ян.

Заслугою М. Максимовича було те, що він намагався систематизувати всі доступні йому факти, проаналізувати джерела і висловити свою думку про генезис давньокиївської держави. На відміну від інших тогочасних істориків М. Максимович зробив висновок, що Київська держава виникла як історично зумовлене явище, як наслідок прагнення “руського світу” до “стрункості” і “повної єдності”. Іншими словами, вчений обґрунтував концепцію про утворення держави у східних слов'ян як наслідок самотнього процесу їх розвитку.

Вчений зробив також успішну спробу визначити час виникнення давньоруської держави. В “Історії давньої руської словесності” він, зокрема, писав: “У другій половині IX ст. слов'яни східні стали з'єднуватися в одну обширну державу і називатися Руссю...”

Важливе значення для науки мали міркування М. Максимовича про етнічний склад давньоруської держави. Він підтримував вчених, які виступили з критикою концепції про переважаючий вплив варязьких елементів на все суспільне життя слов'ян. В слов'янському середовищі, писав М. Максимович, були варязькі елементи (в т.ч. серед купців, послів, дружинників і т. д.), але вони складали абсолютну меншість, і їх вплив був незначний. Цікава сама по собі думка М. Максимовича про те, що дружина Рюрика не була чисто варязькою, в ній було багато слов'ян. Якщо в ній були присутні “два начала”, стверджував він, то і так звана у вченому світі “Рюрикова Русь” в Києві була в основному слов'янською.

У своїх замітках М. Максимович вказував, що якщо і було “запрошення варязьких князів”, то воно по суті своїй не зробило помітного впливу на суспільне життя Київської Русі. Ці князі і їх “однодумці” швидко “ослов’янилися”, вони не могли довго очолювати Київську державу, якщо б не обстоювали інтереси слов’ян. В деяких працях вчений вважав “запрошених князів” слов’янами; були слов’янами і перші князі Аскольд і Дір, які зі своєю дружиною прийшли від новгородців.

М. Максимович ще в 30-40-х роках XIX ст. вказав на високий рівень економічного і культурного розвитку слов’ян, обґрунтував передові ідеї про їх етногенез, про особливості їх діалектичних особливостей по територіальних зонах.

Київську Русь при князеві Володимирі М. Максимович визначав як час найвищого розквіту її могутності; цей історичний період був “героїчним часом руського життя”, і тому в народній пам’яті перші століття нашої древності зливалися в один богатирський вік Володимира, який “в народних піснях величався сонцем” [3]. Вчений називав Володимира одним з найвидатніших діячів тієї епохи. Високу оцінку М. Максимович давав також Ярославу Мудрому, князювання якого він називав важливим періодом в історії Київської Русі.

Характеризуючи міжусобну боротьбу як “горе і лихо Руської землі”, як подію, яка розірвала на частини військові і політичні сили держави, він в той час вважав її неминучим історичним явищем, необхідним кроком в “довговічному і поступовому розвитку” Київської Русі. Міжусобиці і роздробленість М. Максимович пояснював такими причинами як поділ Русі між потомками Володимира, боротьбою князів за “золотий престол Київський”, а в деяких працях – “впливом варязького панування по уділах”.

Російські історики (В. Татіщев, М. Карамзін) розглядали роздробленість лише як регресивне явище, яке не мало позитивних рис і яке було породжене “нерозумними діями” київських князів. Максимович рішуче відкидав такі судження. Удільні князі, на думку вченого, прагнули піднести свою велич, будували міста, церковні і монастирські будівлі, школи, поширили освіту. Будучи прихильником ідеї про поступовий розвиток, М. Максимович підкреслює, що і в цей період Київська Русь продовжувала зростати, міцніли її економічні і торгові зв’язки, розвивалась культура.

М. Максимович досить детально як на той час дослідив процес формування, розвитку і занепаду князівств, дав характеристику діяльності князів, склав їх генеалогічну таблицю, уточнив дати найважливіших подій.

У зв’язку із вивченням історії Київської Русі М. Максимович розкрив ряд характерних особливостей язичництва, зробив спробу прослідкувати процес поширення християнства і вказав на його прогресивну роль.

Християнство, в трактовці вченого, спонукало князів до єднання, “примирення міжусобиць, сприяло об’єднанню князів навколо Києва, росту міжнародного авторитету Київської Русі, зміцненню її торгових і культурних зв’язків, вносило елемент організації в боротьбі із зовнішніми ворогами. Християнство сприяло розвитку освіти, поширенню і росту культури і писемності. Серед українських істориків М. Максимович був одним із найбільш авторитетних дослідників історії церкви, Руської митрополії. Він прагнув прослідкувати етапи її посилення, ріст обширних зв’язків.

Серед інших значних подій минулого особливу увагу дослідника привернула історія нашестя татаро-монголів. М. Максимович вважав це явище для Русі лише негативним і руйнівним. У вогні пожарищ загинула велика кількість матеріальних і духовних цінностей, значна частина дорослого населення була знищена або забрана в рабство.

В історичній науці XIX ст. довгий час йшла суперечка про так зване запусіння Київської Русі під час монголо-татарської навали. Російський історик М. Погодін,

керуючись деякими даними Воскресенського літопису і спогадами Платона Карпіні, стверджував, що після нападу Батия Київська Русь надовго опустіла, і лише пізніше від Карпат на київські землі прийшло нове населення. Цю думку Максимович відкинув як ненаукову. Вчений писав, що Київська Русь була жива і в попелищі пожарищ і ніколи не стала диким степом. Міста, на його думку, дійсно були варварськи зруйновані, але швидко відбудовані. Населення поверталось і продовжувало працювати в нових умовах (“таке тривожне життя було долею багатостраждальної землі”).

З почуттям великої патріотичної гордості писав М. Максимович про культурну спадщину Київської Русі. Він дав короткий огляд словесності того періоду, в тому числі богослужбних книг, церковних статутів, грамот, законодавчих актів, повчань, сказань. Вчений нарахував у Київській державі біля 25 письменників.

У “Філологічних листах”, адресованих М. Погодіну, у відповідь на його теорію великоруського заселення Подніпров’я в Київській добі, М. Максимович обґрунтовано доводив, що організаційним центром української мови було київське Подніпров’я, його культурний і соціально-політичний процес X, XI, XII ст. Київські літературні пам’ятки тієї доби під церковнослов’янською поволокою на думку вченого виявляють прикмети не північні, великоруські, як пробував довести М. Погодін, а полудневі, українські. Київська культура і письменство належать українському племені і ним творились [4].

М. Максимович, як підкреслював М. Грушевський, з гідністю боронив досягнення українського народу від усяких зазіхань, з яких би високих йому особисто симпатичних кіл вони не йшли. Його наукові листи до М. Погодіна з цього приводу читаються з великою приємністю, яку викликає цей щирий, благородний, цілком вільний від якої-небудь полемічної заїлості і національного шовінізму, але разом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обов’язку тон, яким М. Максимович боронив історичне добро українського народу від московських претензій, висловлених вустах його близького приятеля і товариша. Ті історичні слова київського князя Ізяслава суздальському Юрієві в боротьбі за суверенність Києва, процитовані М. Максимовичем на адресу М. Погодіна, як резюме його полеміки: “Кланяємось тобі. Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль” – могли служити епіграфом всього великого історичного діла, проробленого нашим ректором” [5].

З часів литовського панування на Україні М. Максимович торкнувся лише окремих питань. З цього розділу української історії йому належать статті: “Дещо про землю Київську”, “Замітки про землю Волинську”, “Пам’ять про київського воєводу Григорія Хоткевича”, “Листи про князів Острозьких” та ін.

Максимович зокрема вважав, що українські землі потрапили у XIV ст. під владу литовських князів Гедиміновичів в силу завоювань, а не внаслідок добровільного об’єднання.

Найбільше місце з проблем історії України XVI – XVII ст. у творах М. Максимовича займали питання історії козацтва і визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі.

Слід мати на увазі, що в першій половині XIX ст. серед науковців велися гострі суперечки з цілого кола проблем, в тому числі і про походження козацтва. Одні історики вели початок його від стародавніх до князівських часів і доводили, що козаки були норманами, вихідцями від скандинавів. На погляд російського історика М. Погодіна, козаки були племенем, що являє собою суміш слов’янських елементів з тюркськими.

М. Максимович перший піддав науковій критиці подібні концепції і переконливо доводив, що українське козацтво не було особливим племенем. “Скажу ви-

разніше, – писав він в “Листах до Погодіна”, – в Україні з обох боків Дніпра козацтво розвинулось з XVI ст., як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто, духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства” [6].

Отже, М. Максимович визначав козацтво не як етнічну категорію, а як окремий стан і його виникнення пов’язував з певним історичним розвитком українського народу. Максимович першим в українській історіографії звернув також увагу на козацтво як первісно-військовий в своїй основі стан та показав дальший поділ його на поселенців козаків, що жили на волості, і військовий табір – на Запорозжі.

М. Максимович також довів правдивість історичного факту, що поява українських козаків, принаймні звістки про них, у письмових пам’ятках відноситься до кінця XV ст. Виникнення і розвиток козацтва, відповідно до поглядів М. Максимовича, відбувалося з народного елементу.

Що ж послужило причиною появи козацтва, які історичні фактори викликали його появу? М. Максимович бачить ці причини у зовнішньому факторі – нападах татар і гнобленні з боку Литви і Польщі. “Запорозжя було гніздом, де родилась дружина, відважна, нежоната ватага вільних козаків плодилась без матері, бо для неї була Січ мати, а великий Луг – батько. Козаків водила жадоба волі, помсти, битви, здобичі, і всякий виходець, хто б він не був, міг стати їх братом, товаришем, якби тільки приніс з собою бойову відвагу, щоб він прийняв грецьку віру і мову їх” [7].

Добу польського панування на Україні – від Люблінської унії 1569 р. до визвольної війни під проводом Б. Хмельницького – М. Максимович справедливо вважав окремим важливим періодом в українській історії. У дискусії з польськими істориками, які вважали панування Польщі над Україною фактом справедливим і благодійним, М. Максимович різко заперечував таку “благодійність”. При цьому він обґрунтовував власну концепцію стосунків України і Польщі. Так, М. Максимович вважав, що Люблінська унія була договором двох сторін, України й Польщі щодо з’єднання їх в одну Річ Посполиту (республіку), на “праві людей рівних з рівними і вільних з вільними” [8]. Люблінську унію вчений розглядав як юридичний акт, як згоду українського лицарства (тобто козацтва) служити польському королю нарівні з поляками. Проте служба за цією угодою, як підкреслює Максимович, не означала гноблення одної сторони другою, яке почалося над українським народом після унії. Разом з тим М. Максимович підкреслює той факт, що польській стороні, тобто польським магнатам, коштувало великих зусиль, поки вони добились цієї “добровільної” згоди. По суті М. Максимович вважає, що Польща домоглася цієї “згоди” насильством, а не добровільною угодою.

У своїх розвідках він також подає характеристику руху українського народу кінця XVI і XVII ст. Визвольним рухом історик вважає боротьбу всіх верств українського суспільства, починаючи від посполитих, козаків і міщан і кінчаючи українською православною шляхтою і духівництвом, більшість якого не схилилась перед польським гнобленням. Отже, цей рух він розглядав як загальнонародний у своїй основі. М. Максимович намагався дати історично об’єктивну оцінку ватажкам українського козацтва, зокрема таким, як Петро Сагайдачний. Своє ставлення до цієї історичної особи він виявив у працях “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного” та “Сказання про Петра Сагайдачного” [9].

Сагайдачного Максимович ставив високо поміж козацькими гетьманами. Він вважав його другою по значенню особою після Б. Хмельницького як у справах військових, так і в державних.

Козацькі повстання кінця XVI ст., особливо поразка повстання під проводом Наливайка показали, як пише М. Максимович, що в ту пору для України ще перед-

часною була збройна боротьба з Польщею. Тоді ще була надія на те, що заслугами козаків перед польською короною можна полегшити злочасну долю українського народу. Цю надію живили різні королівські привілеї і сеймові конституції, які склалися і писалися звичайно тоді, коли польській короні була потреба в козацтві, але рідко виконувалися. “Можна сказати, – писав М. Максимович, – що Сагайдачний був охоронним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було зробити тоді підданому польського короля, не піднімаючи зброї на поляків, – як це потім довелося зробити Б. Хмельницькому, коли згинула вже вся надія і все терпіння довготерпеливого народу” [10].

В яскравих фарбах подав М. Максимович події, пов’язані із Хотинською битвою 1621 р., у якій зазнала поразки – величезна турецько-татарська армія. Справу героїчної перемоги, зазначає М. Максимович, – вирішили козацькі полки на чолі з Сагайдачним, який і сам дістав у бою смертельну рану, від якої помер у 1622 р. [11].

Важливим питанням історії України XVII ст., яке знайшло своє відображення у творчості М. Максимовича, було питання про визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького. Визвольну війну українців проти шляхетської Польщі середини XVII ст. Максимович розглядав як справедливу і загальнонародну, що виникла і розгорнулася саме в той період, коли нестерпним став гніт і панування польських магнатів і шляхти над українським народом. У “Листах про Богдана Хмельницького” та в “Спогодах про Богдана Хмельницького” М. Максимович дав високу оцінку діяльності гетьмана, який за своїм національним характером, якостями полководця і державного діяча був і лишився вірним сином свого народу. Школою його виховання була історична обстановка, в якій жив і діяв, зокрема Запорізька Січ. Саме в Січі загартувався дух і характер Б. Хмельницького, а не в єзуїтських колегіумах, незалежно від того, чи навчався він на її лавах, чи ні, та хто був формально його шкільними вчителями. Великою школою козацького життя була тоді Запорізька Січ, з якої пише М. Максимович, виходили і такі міцнодушні, переможні мужі, як Сагайдачний, і такі бідові як Павлюк, що вже раз стояв біля варшавської плахи разом з Сулимою, був тоді відпущений, але не вгамувався, – знову пішов на вогонь і загинув у муках на тій же площі у Варшаві [12].

До кола таких же людей, як Павлюк, М. Максимович зачисляє і Б. Хмельницького, який “довго був із славою у тій же запорізькій школі, продовжував близько 17 років військову і депутатську службу в реєстровому козацтві між поляками і українцями, витворив із себе діяча і сподвижника всенародного” [13].

Один раз на кілька віків народжуються такі люди, як українського народу Богдан. Такою високою є думка Максимовича про Богдана Хмельницького як історичну особу.

Максимович, в міру йому доступних джерел, розкрив також фактичну сторону історії приєднання України до Росії, від рішення Земського собору в Москві 1 жовтня 1653 р. і кінчаючи актом, що звершився на Переяславській раді 8 січня 1654 р.

При цьому слід мати на увазі, що М. Максимович не завжди проявляв послідовність у своїх судженнях, висловлював суперечливі думки. Так, повстання під проводом Богдана Хмельницького він з одного боку оцінює як боротьбу за національне визволення, за “народну самобутність”, а з другого – вважає Переяславську раду 1654 р. “великим історичним актом, історично неминучим і позитивним явищем, яке відобразило давні прагнення багатостраждального українського народу відновити “цілісність надовго розірваних частин Русі” [14].

Подібна суперечність проявилася у М. Максимовича і в оцінці факту зруйнування Запорізької Січі, цього оплоту визвольної боротьби на Україні. Як відомо, її

знищення було одним із віроломних актів царського самодержавства, а М. Максимович писав, що напередодні цієї події запорожці “турбували Україну і Новоросійський край, вели себе “свавільно” і “недозволено” [15]. Правда, в інших його висловлюваннях з приводу зруйнування Січі звучить жаль і надія, що пам’ять про Запорізьку Січ буде жити вічно, що вона “потребує історика, а не адвоката”.

М. Максимович був також одним із перших дослідників гайдамацького руху на Україні. Він зібрав значний документальний матеріал про Коліївщину.

У той час, як офіційна російська і польська історіографія підкреслювали органічну нездатність української маси до державного будівництва, її безпомічність в організації життя, яке нібито засуджувало його на роль пасивного будівничого матеріалу в руках більш конструктивних сусідів, М. Максимович висував безсумнівні конструктивні здібності українського народу, його благородну відпирність проти насильства.

М. Максимович обґрунтував ідею киевоцентризму на протипагу москвоцентризму, як ремінісценції теорії “Москва – третій Рим”, і тим самим відродив старе українське протистояння “третьому Римові”, відоме з часів Іова Борецького – І. Мазепи – як теза “Київ – другий Єрусалим”. Михайлу Олександровичу належить першість і в застосуванні на новому, позитивістському науковому рівні тези про тяглість української історії від княжих часів до козацьких.

Своїми дослідженнями М. Максимович вніс значний вклад в українську історіографію XIX ст. Значне коло питань, поставлених і розв’язаних ним, лишаються цінними до наших днів. Історик Д. Багалій так писав про Максимовича: “На його долю припало тяжке невдячне завдання – очищати джерела української історії, переважно літописи та побудовані на них праці від помилок, хиб і викривлень. Він розчищав ґрунт для майбутніх праць, творив, за його власним виразом, цеглини для майбутньої побудови південноруської історії”. І. Франко справедливо називав М. Максимовича “Видатним письменником української науки”, а М. Драгоманов влучно сказав, що він “був для українців цілою вченою історико-філологічною установою і разом з тим живою народною людиною”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Максимович М. Собр. соч. – К., 1876. – Том 1. – С. 21.
2. Там само. – С. 22 -24.
3. Максимович М. История русской словесности.– К., 1839. – Книга 1. – С.59.
4. Грушевський М. “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Книга 6. – С. 8.
5. Там само. – С.12.
6. Максимович М. Собр. соч. – К., 1876. – Том 1. – С. 261.
7. Там само. – С. 837-838.
8. Там само. – С. 256-508.
9. Там само. – С. 336-386.
10. Там само. – С. 364.
11. Там само. – С. 376.
12. Там само. – С.437.
13. Там само. – С. 442.
14. там само. – С. 396-397.
15. Там само. – С. 845.